

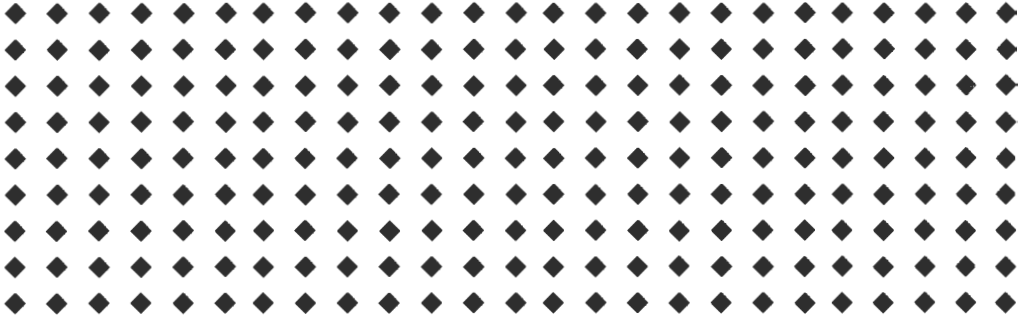
سرشناسه: موحدی نیا، مهدی، ۱۳۷۲- | عنوان و نام پدیدآور: اندیشه سیاسی: سوبه پنهان اندیشه شیعی/درآمدی بر فراز و فرود کلام سیاسی شیعه؛ از تکوین تا علامه حلی/مهدی موحدی نیا. | مشخصات نشر: تهران: طرح نو، ۱۳۹۸ | مشخصات ظاهری: ۳۶۰ ص | شابک: ۹۷۸-۹۶۴-۴۸۹۱-۱۰-۶ | وضعیت فهرست نویسی: فیبا | یادداشت: کتابنامه: ۳۳۵ ص. | عنوان دیگر: سوبه پنهان اندیشه شیعی/درآمدی بر فراز و فرود کلام سیاسی شیعه؛ از تکوین تا علامه حلی. | موضوع: شیعه و سیاست | موضوع: Shi'ah and politics | موضوع: شیعه و سیاست-تاریخ | موضوع: Shi'ah and politics - History | رده بندی کنگره: ۲۳۱ BP | رده بندی دیویی: ۲۹۷/۴۸۳۲ | شماره کتابشناسی ملی: ۵۸۷۴۶۹۳

عنوان: اندیشه سیاسی: سوبه پنهان اندیشه شیعی/درآمدی بر فراز و فرود کلام سیاسی شیعه؛ از تکوین تا علامه حلی | نویسنده: مهدی موحدی نیا | ناشر: طرح نو | نوبت چاپ: سال انتشار: اول، ۱۳۹۸ | شابک: ۹۷۸-۹۶۴-۴۸۹۱-۱۰-۶ | طراح روی جلد و صفحه آرا: امیرمسعود نیائی | الیتوگرافی: جامع هنر | چاپخانه: الوان | شمارگان: ۵۰۰ | نسخه | قیمت: ۶۸۰۰۰ تومان | حق انتشار: همه حقوق محفوظ است |

اندیشہ سیاسی؛ سوئہ پنہان اندیشہ شیعہ

درآمدی برفراز و فرود کلام سیاسی شیعہ؛ از تکوین تا اعلامہ حلے

مہدی موحدی نیا

انتشارات طرح نو

میدان انقلاب - کارگر جنوبی - مقابل پاساژ مهستان - پلاک ۱۲۵۱ - واحد ۴

تلفکس ۶۶۴۸۳۷۶۳

صندوق پستی ۱۳۱۴۹-۸۳۱۸۵

Tarh_e_no@yahoo.com

مرکز بخش:

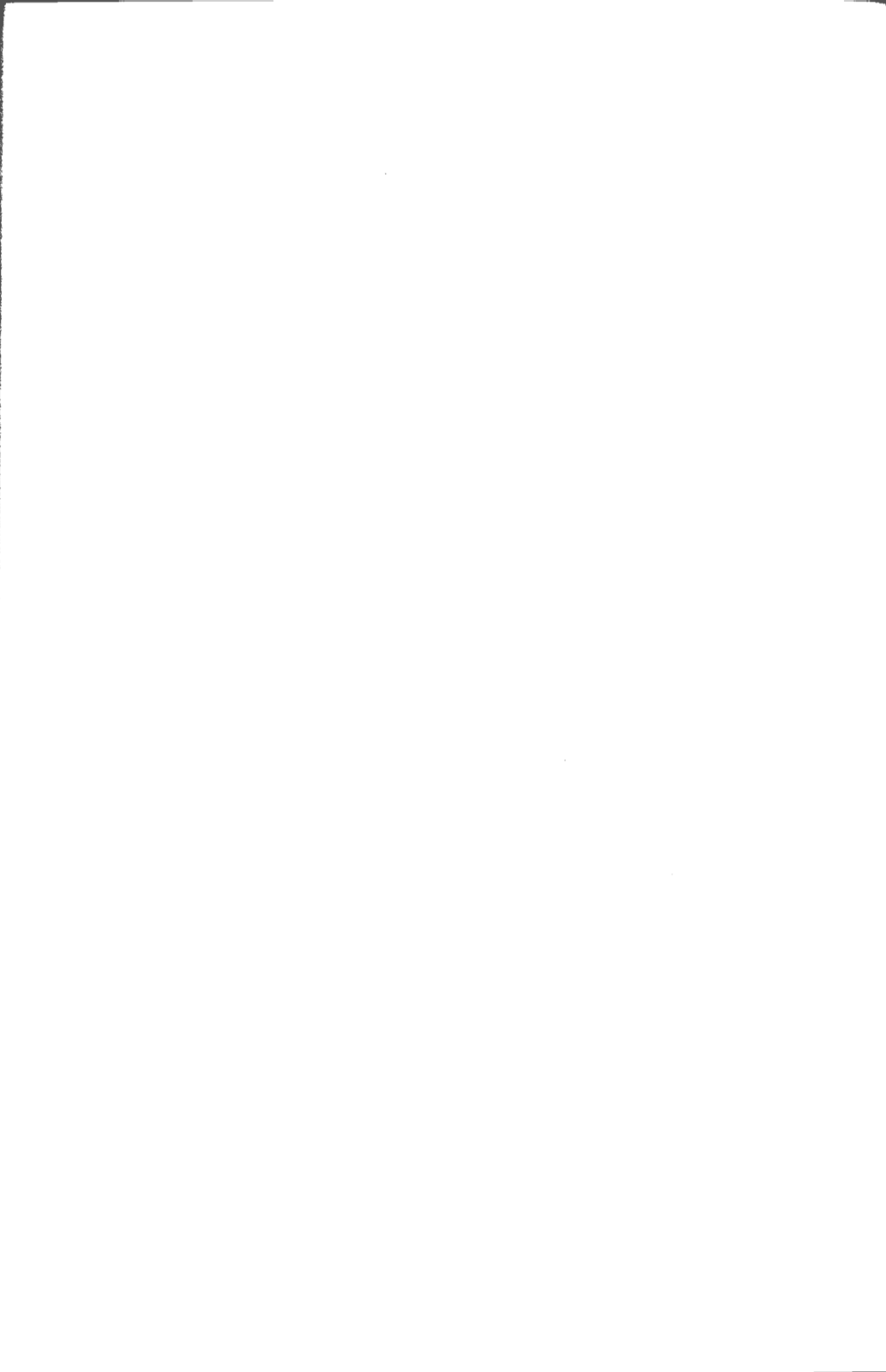
نشر و بخش کتابسرای میردشتی:

تهران - خیابان انقلاب - خیابان فخررازی - بعد از لبافی نژاد - پلاک ۱۱ واحد ۱

تلفن: ۶۶۴۹۰۶۶۰-۲

اگر خدا نباشد؛ انجام هر کاری مجاز است.
فتودور داستایوسکی / برادران کارامازوف

فهرست

۱۱	مقدمه
۱۷	فصل اول: چارچوب نظری و روش شناسی
۱۹	علم کلام و غایت آن
۲۰	کلام سیاسی
۲۵	چارچوب نظری
۲۸	کلام سیاسی شیعه
۲۹	پنهان‌نگاری
۳۲	غیبت، بافتار اجتماعی، عادت ذهنی و سنت نظری
۳۴	شیعه تحت تعقیب و آزار
۴۳	روش پژوهش - ملاحظات معرفت‌شناختی
۴۵	هرمنوتیک ناگفته‌ها
۵۳	فصل دوم: تکوین کلام سیاسی شیعه
۵۸	نخستین مجادلات و ظهور فرق کلامی
۵۹	خلافت و امامت
۶۲	خوارج
۶۴	مسأله‌ی مرتکبین کبائر و پیدایش معتزله
۶۸	کلام اشعری
۷۰	مجادله‌ی حدود و قدم قرآن
۷۴	تشیع و اعتزال
۷۸	ریشه‌های کلام سیاسی شیعه
۱۰۳	فصل سوم: فلسفه در برابر کلام
۱۰۸	نهضت ترجمه و بیت‌الحکمه
۱۱۶	فلسفه به مثابه‌ی محصولی انسانی و تاریخی
۱۲۱	فلسفه‌ی اسلامی در بستر نوافلاطونی
۱۳۱	ذهنیت ایده‌آلیستی فلاسفه از «فلسفه»
۱۳۶	کندی؛ نخستین فیلسوف اسلامی

۱۳۹	فارابی؛ معلم ثانی
۱۴۱	شیخ‌الرئیس؛ ابوعلی سینا
۱۴۵	ابن‌رشد اندلسی؛ «شارح» و شیفته‌ی ارسطو
۱۴۸	شهاب‌الدین سهروردی؛ شیخ اشراق
۱۵۲	صدرالمتألهین؛ ملاصدرای شیرازی
۱۵۶	مقدمه‌ای در باب رویکردها و گرایش‌های کلامی شیعه
۱۵۶	مکاتب کلامی شیعه
۱۵۹	فصل چهارم: خاندان نویخت و «الیاقوت»
۱۶۴	مبانی کلامی
۱۶۵	حدوث عالم و اثبات صانع
۱۶۶	حسن و قبح عقلی
۱۶۷	نبوت
۱۶۷	مبانی انسان‌شناسی
۱۶۹	امامت و سیاست
۱۷۲	غیبت
۱۷۵	فصل پنجم: شیخ صدوق و شیخ مفید
۱۷۷	شیخ صدوق (م ۳۸۱ق)
۱۷۹	بنیان‌های کلامی
۱۸۱	امامت
۱۸۳	غیبت
۱۸۴	تصحیح الاعتقاد؛ مجادله‌ی شاگرد و استاد
۱۸۶	شیخ مفید (م ۴۱۳ق)
۱۸۷	مبانی کلامی - عقل و وحی
۱۸۹	تشیع - علم و عصمت
۱۹۱	«اللطف من الکلام»؛ فلسفه در جوار کلام
۱۹۲	انسان‌شناسی
۱۹۳	تکلیف و اختیار
۱۹۴	امامت و سیاست
۱۹۵	تقیّه
۱۹۶	غیبت و ولایت فقها

۲۰۳	فصل ششم: سید مرتضی علم الهدی و شیخ طوسی
۲۰۵	سید مرتضی علم الهدی (م ۴۳۶ق)
۲۰۶	ملاحظات کلامی
۲۰۷	اندیشه‌ی سیاسی
۲۰۹	وجوب عقلی امامت و ریاست
۲۱۳	«امامت» و حکومت شیعی
۲۱۴	غیبت-سیاست
۲۱۶	نوّاب امام
۲۱۹	حکومت؛ به مثابه‌ی منصب خاص «امام»
۲۲۳	رساله‌ی «فی العمل مع السلطان»
۲۲۶	شیخ طوسی (م ۴۶۰ق)
۲۲۷	مقدمات کلامی
۲۳۰	امامت-سیاست-غیبت
۲۳۱	اوصاف «امام»
۲۳۴	غیبت
۲۳۶	فقهها در عصر غیبت
۲۴۱	فصل هفتم: ابوالفتح کراچکی، سدیدالدین حمصی رازی و سید بن طاووس
۲۴۳	ابوالفتح کراچکی (م ۴۴۹ق)
۲۴۳	ملاحظات کلامی
۲۴۷	امامت
۲۴۷	وجوب امامت
۲۴۹	غیبت و نیابت
۲۵۱	فقهها در عصر غیبت
۲۵۵	سدیدالدین حمصی رازی (م ۵۸۵ق؟)
۲۵۶	در باب امر به معروف و نهی از منکر
۲۵۹	امامت
۲۶۲	سید بن طاووس (م ۶۶۵ق)؛ متکلم ساختارگرا
۲۶۴	کلام «نقل محور»
۲۶۴	معرفت دینی و کیفیت حصول آن
۲۶۷	اثبات وجود خداوند
۲۶۸	وحی؛ یگانه طریق هدایت
۲۶۸	اندیشه‌ی سیاسی-اجتماعی
۲۶۹	انزوای سیاسی و اجتماعی؛ با هدف تقرّب الهی

۲۷۱	سیاست به مثابه ساختار
۲۷۳	سیاست در خدمت دیانت
۲۷۶	گناه سیاست برگردن دیانت
۲۷۹	فصل هشتم: خواجه نصیرالدین طوسی و شاگردان او؛
۲۸۱	خواجه نصیرالدین طوسی (م ۶۷۲ق)؛ فیلسوف متکلم
۲۸۱	زمینه و زمانه‌ی خواجه طوس
۲۸۷	کلام فلسفی خواجه نصیرالدین
۲۹۱	کلام سیاسی خواجه
۲۹۱	نبوت
۲۹۳	امامت و ریاست
۲۹۶	حکمت و غایت آن
۲۹۷	حقیقت انسان
۲۹۸	سیاست متعالی
۳۰۱	ابن میثم بحرانی (م ۶۹۹ق)
۳۰۴	اختیار؛ عطیه‌ی الهی
۳۰۵	نبوت و مصالح آن
۳۰۸	امامت و ریاست عامه
۳۰۹	غیبت
۳۱۰	علامه حلی (م ۷۲۶ق)
۳۱۱	در باب «خدابنده» شدن «الْجایتو»
۳۱۲	کلام علامه حلی؛ امتداد خواجه نصیرالدین طوسی
۳۱۸	فقهها و سیاست
۳۱۸	خمس و زکات
۳۲۰	امربه معروف ونهی از منکر- اقامه حدود- ولایت از جانب جائر
۳۲۲	مقداد بن عبدالله السیوری؛ معروف به فاضل مقداد (م ۸۲۶ق)
۳۲۷	نتیجه‌گیری
۳۳۵	منابع
۳۵۵	نمایه

مقدمه

به نظر می‌رسد «خدا» به عنوان ناب‌ترین و والاترین مفهوم استعلایی که انسان قادر به تصور آن است، همواره اندیشه‌ی آدمی را به خود مشغول داشته است. گویی آدمی دارای نهادی است که نه خود و نه جهان خود را نمی‌تواند بدون «او» - به مثابه‌ی موجودی فرا و ورای هر چیز - در نظر آورد. بشر، تشنه‌ی «معنا» است، نیاز مبرم او به امر یا اموری که جهان او را معنا بخشند و ادامه‌ی زندگی را برایش قابل تحمل سازند، کتمان ناپذیر است. بر همین مبنا، مفهوم «خدا» با دین پیوند یافته و ارتباطی وثیق و ناگسستنی می‌یابد.

در طول تاریخ بوده‌اند کسانی که همواره تلاش کرده‌اند تا میان این دو مفهوم فاصله ایجاد کنند، اما در نهایت خود دست به ساخت دین و آیین خودساخته و جدیدی زده‌اند. دین؛ در پیوند با آیین و مناسک از یکسو و قیود و الزامات از سوی دیگر است و این دو در پیوند با ساختار وجودی بشر و خدای بدون مناسک و باید و نباید - و در نتیجه بدون دین و آیین - هم به امری باورناپذیر می‌ماند. از همین رواندیشه‌ی دینی و «الهیات» را می‌توان به مثابه‌ی ژرف‌ترین وجه وجودی و اندیشگی آدمی دانست. «دین» رابط و دالان و نوعی نحوه‌ی ارتباط وجودی انسان با قدسی‌ترین و استعلایی‌ترین موجود است؛ پس دین، خود به نوعی بستر انکشاف است؛ انکشاف هستی و امر قدسی.

هر اندیشه و مکتبی ناگزیر باید تکلیف خود را با «معنا» و وجوه معنوی - وجودی انسان روشن کند و به همین خاطر لامحاله باید با دین

و اندیشه‌ی دینی مواجه شود. هرچند در دوران جدید و اندیشه‌ی مدرن بیشتر به «نادیده‌گرفتن» و تغافل نسبت به آن روی آورده‌اند، گویی می‌توان با نادیده‌گرفتن و به تعویق انداختن امری «وجودی»، تکلیف خود را با آن یکسره کرد، غافل از این که اگر آن را از در هم بیرون اندازید، از پنجره باز خواهد گشت؛ چرا که انسان را از خود و نیازهای وجودی‌اش گریزی نیست و اشتغال به مفهوم خدا، «امرقدسی» و معنا- به هر شکل آن- اساسی‌ترین بنیان‌های وجودی انسان است.^۱

اندیشه‌ی سیاسی؛ به عنوان اندیشه‌ای که درگیر مسائلی چون حکومت و فروع آن است همچون دیگر وجوه اندیشگی انسان زمانی موضوعیت می‌یابد، که مسائل بنیادی و اولی او پاسخ داده شده باشد. غیر عاقلانه است که «فرد» انسانی در مواجهه با «خود» و عالم وجودی خود سردرگم و بلا تکلیف باشد، آن‌گاه به مسائلی چون بهترین نوع حکومت و یا خیر و سعادت عمومی بپردازد. همچنان که در اندیشه‌ی سنتی، ابتدا «انسان»، معنا، ماهیت و غایت او بیان می‌گردد و سپس از «مدینه^۲» به عنوان نیازی گریزناپذیر برای انسان مدنی بالطبع سخن گفته می‌شود تا مجموعه‌ی انسان‌ها بتوانند به «غایت» مدنظر نائل شوند؛ دین و سیاست هر دو ارتباطی وثیق با ساختار وجودی انسان دارند.

آن علمی که به اساسی‌ترین و مبنایی‌ترین ابعاد و آموزه‌های دین می‌پردازد- هرچند غالباً از موضعی درونی و دفاعی- علم «کلام» است. برای فهم سیاست و اندیشه‌ی سیاسی در همه‌ی ابعاد نظری و عملی آن حتی در دوران مدرن (به خصوص در جوامع اسلامی)، گریزی از بررسی و فهم الهیات و علم کلام- در مقام یکی از مهم‌ترین شاخه‌های آن- نیست

۱. در این ارتباط می‌توان به اندیشمندی چون هایدگرا اشاره کرد که اساس تفکر خود را «وجود» و ساختارها و بنیان‌های وجودی انسان یا «دازاین» قرار می‌دهد و «خدا» را به کنار می‌نهد. اما در نهایت و در واپسین مرحله‌ی فکری او، خود «وجود» به نوعی، مقام خدایی می‌یابد که همه چیز به «حوالت» آن وابسته است.

اثر حاضر، به کلام سیاسی شیعه اثنی عشری از ابتدای تکوین و شکل‌گیری آن تا عصر علامه حلی می‌پردازد. طبعاً پرداختن تفصیلی به تمام آراء کلامی در حیطه‌ی این پژوهش نبوده، بلکه محوریت با اندیشه‌ی سیاسی بیان شده یا مستور در لابه لای آثار کلامی است و اگر به دیگر مباحث و موضوعات کلامی و الهیاتی پرداخته شده است، در راستای فهم و استنباط اندیشه‌ی سیاسی است - که به قدر ضرور، در باب وابسته بودن دو حوزه‌ی سیاست و الهیات سخن گفته‌ایم - با این وجود تلاش بر آن بوده است تا اهمّ مسائل کلامی که به نوعی مبادی و مبانی آراء و نظرات سیاسی بوده‌اند، تبیین گردد.

در این کتاب، مراد از آثار کلامی، آن دسته از کتبی است که در حیات فکری شیعه (از نیمه و اواخر قرن چهارم به بعد) تحت عنوان کتب کلامی یا اصول عقاید، به صورت جامع موضوعات معهود و متعارف این علم نگاشته شده‌اند.

از اولین کتب کلامی با مشخصات فوق می‌توان به آثاری چون «الاعتقادات» شیخ صدوق، «الیاقوت» ابواسحاق نوبختی و «اوائل المقالات» شیخ مفید اشاره کرد. لازم به ذکر است که در عصر حضور امامان (ع) هم آثار و رسالات کلامی مختلفی تدوین شده است اما علاوه بر این که قریب به اتفاق آن‌ها رسالاتی پیرامون موضوعات خاص و جزئی کلامی یا ردیه‌ی بردیگر فرق - و نه کتاب جامع مسائل کلامی - بوده‌اند، اکثراً از میان رفته یا به صورت پراکنده در آثار دیگر متکلمین و صاحبان ملل و نحل و تذکره‌نویسان نقل شده‌اند.

هدف، بررسی هرمنوتیکی - و نه از موضعی جانبدارانه یا اثباتی - آثار متکلمین شیعه و فهم و استنباط درک و تصور آنان از سیاست، حکومت و قدرت است. در جوامعی که تمام خلل و فرج زندگی فردی و اجتماعیشان به نحوی با دین و مظاهر آن گره خورده است، فهم سیاست‌ورزی و حکمرانی و حتی اصلاح و تغیر آن، بدون فهم اندیشه‌ی سیاسی دینی و مبانی آن، تلاشی

کم مایه، بی‌پشتوانه و عقیم خواهد بود^۱.

بررسی احادیث و روایات ائمه معصومین^ع در حوزه‌ی سیاسی-اجتماعی، موضوعی جداگانه بوده که شایسته است در آثاری مجرّاً بدان پرداخته گردد. در این کتاب اگر به دوران خلافت علی^ع و برخی خطب نهج البلاغه و احادیث نبوی هم پرداخته شده است، از باب نقش آن‌ها در تکوین و شکل‌گیری «ریشه‌ها» و مبادی کلام و کلام سیاسی شیعه است.

متکلمینی که در اثر حاضر بدان‌ها پرداخته‌ایم، مشهورترین و تأثیرگذارترین متکلمین تاریخ شیعه بوده و در عین حال اکثر آنان از فقها و مجتهدین زمان خود هم بوده‌اند. هم‌این پژوهش، بررسی و خوانش متون و کتب کلامی ایشان است و اگر اثری فقهی از آنان مورد بررسی قرار می‌گیرد در راستای ایضاح و فهم بهتر اندیشه‌ی سیاسی متفکر مورد نظر خواهد بود. در فصل اول به مباحث مقدماتی‌ای چون چارچوب نظری و روش پژوهش و رهیافت هرمنوتیکی و معرفت‌شناسانه‌ی خاصّ این پژوهش پرداخته شده است، فصل دوم در باب نخستین مجادلات کلامی و ریشه‌ها و مبانی کلامی و تاریخی تشیع است، فصل سوم به مجادله‌ی تاریخی میان فلسفه و کلام اختصاص دارد، بدین صورت که با اتخاذ رهیافتی معرفت‌شناسانه، به بحث پیرامون ماهیت «فلسفه» یا مابعدالطبیعه‌ی یونان و ورود آن به جهان اسلام، تلقی و درک فلاسفه‌ی مسلمان از آن به مثابه‌ی «حقیقت» و رابطه‌ی آن با آموزه‌های وحیانی و مقبول اسلامی پرداخته شده است. فصل چهارم در باب خاندان نوبختی و دو متکلم مشهور آن خاندان؛ یعنی حسن بن موسی نوبختی و ابواسحاق ابراهیم بن نوبخت صاحب کتاب «الیاقوت فی علم الکلام» است، فصول پنجم و ششم به شیخ صدوق و شاگردش شیخ مفید، و سید مرتضی علم‌الهدی

۱. در ارتباط با مباحث فقهی از کتبی چون: «ولایت فقیه از دیدگاه فقه‌های اسلام» نوشته‌ی آیت‌الله آذری قمی و «سیر تحول اندیشه‌ی ولایت فقیه در فقه سیاسی شیعه» نوشته‌ی حجت‌الله علی‌محمدی بهره برده‌ام.

و شیخ طوسی اختصاص دارد؛ این دوره را می‌توان نقطه‌ی عطف کلام شیعی دانست. فصل هفتم در باب ابوالفتح کراجکی، حمصی‌رازی و سید بن طاووس است و در نهایت فصل آخر به خواجه نصیرالدین طوسی و شاگردانش؛ ابن میثم بحرانی و علامه حلی می‌پردازد.

با این‌که برخی از این متکلمین به لحاظ مشرب و روش کلامی با یکدیگر متفاوت بوده‌اند اما مبنای ما در تنظیم فصول، ترتیب تقدم و تأخر تاریخی میان متکلمین مذکور بوده است. این رساله، یک دوره‌ی تاریخی فراز و فرود کلام شیعه را مورد بررسی قرار می‌دهد. لازم به ذکر است که کلام شیعه در این دوران و توسط این متکلمین (از ابتدا تا اواخر قرن نهم هجری) پی‌افکنده شده و مهم‌ترین آثار کلامی در این مقطع تاریخی به قلم تحریر درآمده‌اند. متکلمین دوره‌های بعد، بر سرخوان این متکلمین نشسته و اکثر کتب کلامی پس از علامه حلی شرح بر آثار متکلمین سلف و پیرامون همان موضوعات و سرفصل‌های کلامی و گاهی تفصیل آن‌هاست.

شنیده بودم که شیخ محمد حسن نجفی؛ صاحب جواهر، آن‌قدر در کار نوشتن «جواهرالکلام» جدیت داشت که صفحاتی از این کتاب را در حالی که بالای سر جنازه فرزند تازه فوت شده‌اش بود، به رشته تحریر درآورد. در حالی شروع به نگارش این رساله کردم که در شرایط روحی‌ای بس سخت و جان‌فرسا به سر می‌بردم و تنها انگیزه‌ام برای ادامه‌ی کار، امید به موفقیت این اثر بود. امید دارم که این رساله سهم خود را - هرچند ناچیز - در مساحت اندیشه‌ی اسلامی و شیعی ادا کرده باشد.

مهدی موحدی‌نیا

مرداد ماه ۱۳۹۶ / کوی دانشگاه تهران.